

Tine Logar, Ljubljana

DIFTONGIZACIJA IN MONOFTONGIZACIJA V SLOVENSКИH DIALEKTIH

Diftongizacija monoftongov in kasnejša monoftongizacija diftongov sta najpomembnejša razvojno-spreminjevalna faktorja slovenskih dolgih vokalov. Oba pojava sta zelo stara, saj izvira prvi iz XII.—XIII., drugi pa verjetno iz XIII.—XIV. stoletja. Do XII. stoletja je bil sistem dolgih slovenskih vokalov monoftongičen. Ko pa je v XII.—XIII. stoletju prišlo do prvih slovenskih diftongizacij, se je spremenil v monoftongično-diftongičnega.

Diftongizacija je najprej zajela *ě*: in podaljšani cirkumflektirani *o*: (sněg, nos), ki sta na slovenskem ozemlju prišla v par. Enako kot *ě*: se je na delu slovenskega ozemlja razvijal tudi podaljšani cirkumflektirani *e*: (med), ki se je tam kvalitetno izenačil z *ě*:

Za slovenski jezik XII. stoletja je značilno tudi to, da sta se *ě*: (*e*:) in *o*: že v tem zgodnjem obdobju geografsko različno diftongizirala in s tem povzročila verjetno najstarejšo ugotovljivo dialektično diferenciacijo slovenskega jezika. Na slovenskem severozahodu sta se namreč diftongizirala v *ię/uo* (lięs / buęs), na jugovzhodu pa v *ei/ou* (lejs / bouš). Ta različna diftongična para za psl. *ě*: in *o*: sta v nadaljnjem razvoju dialektično diferenciacijo slovenskega jezika še povečala in poglobila.

Vzroke te dvojne različne diftongizacije *ě*: in *o*: na slovenskem ozemlju je težko pojasniti, lahko jih samo domnevamo. Razmejitev med njima poteka v glavnem po visokih gorah (Pohorje-Savinjske in Kamniške Alpe, Karavanke, Julijske Alpe), geografsko neutemeljena meja med njima je le na zahodu v Poljanski dolini, v okolici Cerknega, Idrije, Črnega vrha, v spodnji Vipavski dolini in na zahodnem Krasu.

Kasneje je diftongizacija zajela tudi večino drugih slovenskih dolgih vokalov razen *a*:, ki se je le izjemoma in na majhnem teritoriju diftongiziral. Geografsko bolj omejena je tudi diftongizacija *i*: in *u*:, kjer pa je do nje prišlo, je njena usmeritev povsod v glavnem enaka, končni rezultati pa so vendarle pogosto iz govora v govor različni.

Diftongizacija nazalov *ę*: in *o*: je bila odvisna od začetka in poteka njune denazalizacije, za katero vemo, da je bil na slovenskem ozemlju dolgo trajen, stoletja trajajoč proces, katerega začetek sega v XII. stoletje, ki pa še do danes na vsem slovenskem ozemlju ni zaključen. Časovni potek denaza-

lizacije slikovito odseva iz današnjih slovenskih dialektičnih refleksov za e/o , ki se iz narečja v narečje spreminjajo in so razvojne stopnje tega dolgotrajnega, že skoraj tisoč let trajajočega procesa. Tam, kjer denazalizacija še ni stara, so refleksi večinoma še monoftongični, vendar kvalitetno lahko tudi različni, kjer pa je bila zgodnja, so zanju večinoma diftongi ali pa že iz njih po mlajši monoftongizaciji nastali monoftongi (ie-iə-i:/e̞-e: -- piest-piəst-pi:st/pe̞st-pe:st).

Kar velja za razvoj nazalov, v glavnem velja tudi za razvoj staroakutiranega $ě$ in novoakutiranih e in o v nezadnjih besednih zlogih. Ti so se na večjem delu slovenskega ozemlja podaljšali, vendar je bilo tudi to podaljšanje dolgotrajen proces, ki se je ponekod začel zgodaj in je potekal hitro, drugod pa je bil kasen in počasi potekajoč. Tudi ta proces podaljševanja novoakutiranih e/o in staroakutiranega $ě$ se slikovito zrcali v današnjih tako pestrih slovenskih dialektičnih refleksih: monoftongih, diftongih in iz njih na novo razvitih monoftongih.

Najmlajši je v slovenskem jeziku pojav diftongizacije tistih e/o , ki so bili v psl. v predakcentski poziciji, pa so v slovenščini postali akcentuirani zaradi prehoda akcenta s kratkega končnega zloga nanje (sestrā, kosā). Taki e in o so se v slovenskem jeziku, ko so postali akcentuirani, lahko podaljšali, lahko pa so ostali tudi kratki, kar je bilo med drugim verjetno odvisno tudi od vsakokratnega dialektičnega sistema vokalov in seveda od časa, ko je nanje prešel akcent. Na večini slovenskega ozemlja pa so se podaljšali. To je bilo v skladu z zakonitostjo, zaradi katere slovenski jezik vsaj tedaj ni trpel kratkih akcentuiranih vokalov v nezadnjih besednih zlogih. Vendar je bilo tudi podaljšanje teh vokalov dolgotrajen proces, ki se je tod začel bolj zgodaj in je potekal hitro, drugod pa bolj pozno in je potekal počasi. Vse to pa se izraža v današnjih zelo različnih dialektičnih refleksih tudi teh dveh vokalov. V njih lahko razbirmo relativno kronologijo prehoda akcenta s končnega kratkega zloga na predakcentska e in o . Na terenu slovenskega jezika lahko sledimo vsem razvojnim stadijem od še psl. oksitoneze do že premaknjenegega akcenta s še kratkima e/o do dolgih $e:/o:$ in do diftongov različnih kvalitet, ki so se razvili iz podaljšanih akcentuiranih $e:/o:$ ali $ě:/o̞:$, pa do najmlajših novih monoftongov, ki so se razvili iz starejših diftongov ($ie:/uo:$; $ě:/o̞:$; $iě/uo̞$; $ja:/ua:$; $ja:/o:$; $e:/a:$; $ä:/uä:$ itd).

Tako so slovenska narečja in govori živa priča procesov in razvojev v slovenskem vokalizmu, segajočih od praslovanščine do današnjih dni. V tem je posebna dragocenost slovenskih narečij in govorov, brez katerih si zgodovinskega razvoja slovenskega jezika, zlasti pa njegovega glasoslovja ne bi mogli zamisliti. Vse to pa je posledica tega, da je slovensko ljudstvo skozi vsa obdobja svoje zgodovine, odkar se je stalno naselilo v Alpah in na Krasu, vztrajalo na svojih tleh in ni doživljalo večjih selitev, kar je v zvezi s turško okupacijo tako značilno za druge Južne Slovence, zlasti pa za Srbe.

Diftongi, ki so se razvili iz monoftongov, pa so kmalu začeli podlepati novim razvojnim tendencam, ki se izražajo bodisi v novih monoftongizacijah bodisi v diferenciacijah, nato pa spet v mlajših monoftongizacijah. Tako sta se diftonga ei/ou lahko asimilirala in monoftongizirala v $e:$ in $o:$ ali $u:$, lahko pa sta se, če sta se le obrnila, diferencirala v $e̞-ai-äi$ oziroma v

ou-au. Kasneje pa so se lahko taki diferencirani diftongi monoftongizirali, vendar so se rezultati te monoftongizacije izrazili v širših mlajših monoftongih (e: → ä: → a:/o: → o:). Lahko pa so se kot diftongi ohranili vse do danes. Vsi ti številni refleksi so v slovenskih dialektih živi še danes, tvorna pa sta še vedno tudi procesa diferenciacije in monoftongizacije diftongov.

Najstarejša monoftongizacija ei in ou je zajela današnje gorenjsko, verjetno pa tudi savinjsko narečje. Zdi se mi, da je do te zgodnje monoftongizacije, ki sega v XIV. stoletje, prišlo zato, ker se je ta teritorij s svojima ei in ou ← ē:/o: stikal s teritorijem z refleksoma ie/uo iz istih psl. vokalov na severu in zahodu slovenskega ozemlja (Koroško, Posočje, Kras, Benečija). V gorenjsko-savinjski monoftongizaciji ei → e:/ou → o: zato vidim kompromis med govori z dvema diametralno nasprotnima tipoma diftongov, ki so mejili drug na drugega. Gorenjsko in savinjsko narečje sta tako z novimi monoftongi postala vezni člen, prehodna dialekta med severozahodnimi in jugovzhodnimi slovenskimi govori (ei/ou-ē:/o:-ie/uo). Nekaj povsem podobnega se je zgodilo tudi v govorih Mislinjske doline, kjer sta se stikali štajerska pohorščina in koroščina. Na Dolenjskem pa se je diftong ei ohranil tudi še po XIV. stoletju, v poznejšem razvoju pa se je ponekod diferenciral, drugod pa monoftongiziral, kar je bilo verjetno odvisno od posameznega dolenjskega govora in njegovega vokalnega sistema.

Nasprotno pa se je diftong ou monoftongiziral tudi na dolenjskem teritoriju in to prav tako zgodaj kot na Gorenjskem, vendar ne v o:, temveč v u: Zdi se mi, da je dolenjsko-notranjska pa tudi južnoštajerska monoftongizacija ou → u: povezana z nekim drugim pomembnim pojavom, namreč z izgubo prvotnega u, ki je na tem ozemlju prešel v ü, ne glede na to, ali je bil dolg ali kratek. Na izgubo starega u je ta dialektični teritorij zato reagiral z monoftongizacijo ou → u: (nos → nus). Na Gorenjskem pa pojava u → ü ni bilo, zato tudi ne monoftongizacije ou → u:, temveč ou → o:. Tendanca po monoftongizaciji ei → e:, ou → o: pa se je zlasti v gorenjskem narečju realizirala tudi še pozneje po XVII. stoletju, ko je tudi ou ← ē: prešel v o:.

Tendanca po monoftongizaciji diftongov pa se je razvila tudi tam, kjer sta se ē: in o: diftongizirala v ie/uo, torej na slovenskem severozahodu. Vendar je do monoftongov tod prihajalo po drugačni poti, namreč s slabljenjem drugega diftongičnega elementa: ie → iə → i² → i:/uo → uə → u² → u:. Tudi tu je v slovenskih severnih in zahodnih narečjih še danes iz refleksov razviden ves potek monoftongizacije. Večji del slovenskih narečij in govorov na zahodu ima še danes ie/uo, na Koroškem pa večinoma govore iə/uə, v posameznih, zlasti končnih odprtih zlogih pa že i:/u:. Del zahodnih rožanskih govorov na Koroškem pa ima že povsod i:/u:, vendar samo za stalno dolgi ē (e:) in cirkumflektirani zgodaj podaljšani o. Novoakutirani e in o ter akutirani ē ki so se na tem področju pozno podaljšali, pa imajo drugačne reflekse, večinoma monoftonge, ki so stari, arhaični, ne po razviti iz diftongov.

Vzroka rožanskega procesa i²/u² → i:/u: ne poznam. Dialekt je namreč stara i:/u: ohranil in sta se z novo monoftongizacijo iə/uə → i:/u: v

besednem gradivu samo še pomnožila. Vokalni sistem pa je kljub tej monoftongizaciji ostal uravnovešen, saj ima poleg i:/u: tudi e:/o: in a:, torej sistem, ki je za slovenske govore naravnost klasičen.

Monoftongizacija ie/uo → i:/u: pa je na slovenskem severozahodu nastala še v dveh dialektih; namreč rezijanskem in cerkljanskem. V Reziji je monoftongizacija, katere rezultat sta nova i:/u:, očitno povezana z neko drugo tipično rezijansko inovacijo; namreč s spremembo starih i:/u: → i:/u:, ki sta posebna rezijanska zasopla vokala.

Podobno kot zahodni rožanski govori je tudi rezijanščina razvila nov monoftongični sistem, ki poleg običajnih slovenskih vokalov obsega še dva specifično rezijanska vokala i:/u:. Rezijanski monoftongični sistem je tako kot gorenjski in zahodnorožanski sekundaren, razvit iz starejšega monoftongično-diftongičnega sistema.

Monoftongizacija ie/uo → i:/u: pa je nastala še v enem zahodnem slovenskem dialektu, namreč cerkljanskem. Vendar je razlog zanjo tu drugačen. Cerkljanščina je stara i:/u: prav tako izgubila kot rezijanščina, vendar z drugačno inovacijo, kot je bila rezijanska. Cerkljanski dialekt je eden od tako imenovanih rovtarskih slovenskih dialektov. Zanje je še posebej značilno skrajšanje vseh starih i:/u: → i/u. Sistem dolgih vokalov je tako ostal brez dveh, za vse dolge vokalne sisteme bistvenih vokalov. Cerkljanski dialekt je na to spremembo očitno reagiral tako, da je starejše diftonge ie/uo ← e:/o: preko iə/uə monoftongiziral i:/u:. Tako je defekten vokalni sistem ponovno postal normalen. Pri tem je bilo pomembno tudi to, da je cerkljanščina nekoč prej imela dva zelo podobna diftongična para: iə/uə in ie/uo. Prvi par je zastopal stara e:/o:, drugi pa psl. nazale in novoakutirane e in o v slovenskih dolгих zlogih. Ta dva para sta si bila artikulacijsko in akustično preveč podobna, da bi ne težila bodisi k diferenciaciji bodisi k asimilaciji in zlitju. Cerkljanski dialekt pa je diferenciacijo dosegel z monoftongizacijo prvega para preko iə/uə → i:/u:, medtem ko je drugi par asimiliriral v iə/uə, ki sta tako zavzela nekdanje mesto sedanjih i:/u: ← iə/uə. Arhaični govori na obrobju cerkljanskega dialekta pa so oba ta subtilno različna para še do danes ohranili; medtem ko jih je večina drugih govorov tega področja izenačila v iə/uə (lies/gliedam, nięsu:nuęs/huędim).

V tem referatu se ne morem spuščati v vse druge diftongizacije in monoftongizacije slovenskih vokalov, ki so se dogajale na drugih geografskih področjih slovenskega jezika, zlasti pa na Štajerskem in na Dolenjskem. Se enkrat bi rad poudaril, da sta procesa diftongizacij in monoftongizacij za razvoj slovenskega jezika tako bistvena in v vseh razvojnih obdobjih delujoča, da brez njihovega upoštevanja ni mogoče razumeti glasoslovnega razvoja slovenskega jezika niti ne vokalnih sistemov v današnjih slovenskih narečjih. Monoftongični vokalni sistemi so namreč v slovenskih narečjih sekundarni, razviti iz monoftongično-diftongičnih po procesih monoftongizacij, ki pa so nastajale iz različnih vzrokov in pobud, notranjih sistemskih, in zunanjih, ki jih je sprožal zlasti stik med govori z dvema diametralno različnima paroma diftongov za prej enake psl. vokale.

Tine Logar

DIPHTONGIZATION AND MONOPHTHONGIZATION IN
SLOVENE DIALECTS

S u m m a r y

The diphthongization of monophthongs and the later monophthongization of diphthongs are the two most significant developmental factors of Slovene long vowels. Both occurrences are quite old, the first dates from the 12th—13th century; the second probably from the 13th—14th century. Up to the 12th century the system of long Slovene vowels was of a monophthong type. However when in the 12th—13th century the first Slovene diphthongization came about, the system changed from that of a monophthong type to that of a diphthong type.